

IV. ROZPAD

SOVĚTSKÝ SVAZ A REVOLUCE VE VÝCHODNÍ EVROPĚ

V letech 1988–1989 zachvátilo také země východní Evropy, které dosud tvořily sovětský blok, velké reformní či revoluční hnutí. Postoj Moskvy vůči jejímu vnějšímu impériu se za Gorbačova vyvíjel od odmítání reformem, přes váhání až po jejich podporu a postoj, který v konečném důsledku umožnil vítězství revolucí roku 1989. Během prvním asi dvou let v úřadě sledoval Gorbačov vůči zemím bloku politiku, která byla odrazem vývoje v Sovětském svazu samém. Dá se shrnout do konstatování, že prosazoval posílení spolupráce, modernizaci ekonomik, restrukturalizaci a rozvoj nových forem spolupráce. Zprvu se však postavil proti zavádění tržních prvků do ekonomik států bloku a činnosti RVHP. Zdůrazňoval nutnost zlepšení činnosti jak RVHP, tak Varšavské smlouvy. Postupně však byly režimy jednotlivých států bloku ponechávány stále ve větší míře svému osudu. Moskva začala oslabovat své dřívější všestranné sevření bloku, stále více zdůrazňovala odpovědnost komunistických stran vlád jednotlivých zemí za rozvoj a „osud socialismu“, i když v reformách a modernizaci komunistických režimů stále spatřovala konečný cíl přestavby.

Gorbačovova kritika nedostatků a strnulosti sovětského systému na 27. sjezdu KSSS v únoru 1986 se týkala také systémů východoevropských režimů. Sovětský vůdce se na sjezdu o státech bloku zmínil jen letmo a zcela vynechal i dřívější klíčovou formuli o „socialistickém internacionalismu“. Ta ovšem předtím tvořila rozhodující základ a východisko Brežněvovy doktríny ve vztazích k sovětským klientům. Evoluce sovětských názorů na vztahy se zeměmi bloku skončila v roce 1989 tím, že Moskva přiznala jejich národům právo si zvolit cestu svého dalšího vývoje. Zrušení oddělení ÚV KSSS pro vztahy s komunistickými a dělnickými stranami států východní Evropy v dubnu 1988 bylo jedním z kroků tímto směrem a naznačovalo, že země bloku se již netěší zvláštní pozornosti Moskvy. Sovětský postoj vůči nim byl od této doby plně formulován v rámci nové sovětské zahraniční a bezpečnostní politiky, podle jiných priorit a nikoliv dřívějších ideologických hledisek. Moskva právě nyní zdůrazňovala oprávněnost a nutnost tzv. různých cest k socialismu, samostatnost každé komunistické strany a jejich

ROZPAD

Tab. 81 – HDP Sovětského svazu, Ruska, Běloruska, Ukrajiny a zemí bývalého sovětského bloku v letech 1986–1995

země	1986	1995
SSSR	2 387	–
Rusko	–	627
Ukrajina	–	140
Bělorusko	–	30
Československo	134	–
Česko	–	84
Polsko	195	216
Slovensko	–	39
Slovinsko	40	42
Maďarsko	75	67
Estonsko	–	12
Litva	–	13
Lotyšsko	–	13
Bulharsko	39	32
Rumunsko	90	72

Zdroj: Roszkowski W., *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku*, Warszawa 1997, s. 526 (zpracováno podle *The World Atlas 1995*, Washington, D.C. 1994, s. 18–19, *World Economic Outlook*, October 1995, Washington, D.C. 1995, s. 92, 99, 100, *Central European Economic Review 1985–1986*)

odpovědnost vůči lidem své země a svrchované právo řešit problémy svých zemí. Ve vztazích mezi jednotlivými státy bloku Gorbačov a ostatní reformátoři zdůrazňovali nutnost větší demokratizace. Moskva tak iniciovala proces větší a posléze úplné národní autonomie jednotlivých zemí bloku.

Posledním krokem, který otevřel cestu k revolucím, byl Gorbačovův projev v Radě Evropy ve Štrasburku 6. července 1989. Zde došel k závěrečné formulaci podstaty postoje Moskvy vůči státům bloku, když zdůraznil, že „sociální a politický řád v té či oné zemi se měnil v minulosti a může se měnit i napříště. Je to však výsadní záležitost národů samých a jejich volby. Jakékoliv zasahování do vnitřních záležitostí, jakékoliv pokusy omezit svrchovanost států, jak přátel a spojenců, tak kohokoliv, jsou nepřijatelné.“

Vůdčí myšlenkou, která stála za Gorbačovovou politikou vůči východní Evropě a základní ideou celé jeho politiky vůbec, bylo přesvědčení, že socialismus je reformovatelný. Zdá se, že v jeho představách měly nově zreformované země východní Evropy po racionálním zvážení svých zájmů zůstat ekonomicky a politicky svázány, byť podstatně volněji, se stejně zreformovaným Sovětským svazem, s nímž by navázaly rovnoprávné vztahy. V poslední fázi si však evidentně on i jeho kolegové uvědomovali nereformovatelnost sovětského systému a nemožnost dále „držet“ vý-

chodní Evropu. Naznačuje to jak zmíněný Gorbačovův projev, tak především otevřené konstatování Ševardnadzeho na 28. sjezdu KSSS v červenci 1990. Na otázku, zda není rozpad socialismu ve východní Evropě těžkou porážkou sovětské diplomacie, odpověděl: „Bylo by tomu tak, kdyby se naše diplomacie snažila změny v sousedních státech nepřipustit. Sovětská diplomacie si nekladla a nemohla klást za cíl stavět se v jiných zemích likvidaci jim vnucených a jim cizích administrativně nařizovacích systémů a totalitních režimů.“

Revoluce ve východoevropských zemích vedly k téměř okamžitému zastavení činnosti a likvidaci multilaterálních organizací sovětského bloku, tj. RVHP a Varšavské smlouvy. RVHP byla fakticky umřtvena na zasedání v Sofii již v lednu 1990. Totéž se týkalo Varšavské smlouvy, i když ta formálně existovala až do 1. června 1991. Nové východoevropské režimy, které se orientovaly na Západ, si současně vynutily urychlené stažení sovětských vojsk ze svého území. Týkalo se to Polska, Československa, Maďarska a zvláště téměř 400 tisícového seskupení sovětských vojsk na území NDR, resp. od října 1990 již na území sjednoceného Německa.

Právě otázka postavení Německa v Evropě byla po celé poválečné období pro Moskvu mimořádně důležitým problémem. Na počátku roku 1990 se sovětská diplomacie ještě držela starších představ, totiž názoru, který byl sdělen kancléři SRN Helmutu Kohlovi za jeho návštěvy SSSR v únoru 1990, že sjednocené Německo by mělo být neutrálním a demilitarizovaným státem. Později Moskva pod nejrůznějšími tlaky svoje postoje modifikovala, i když nebyla jednotná a jednotlivé politické a mocenské kruhy vyslovovaly různé názory. Dobře informovaný novinář Viktor Dašičev, považovaný za neoficiálního mluvčího Kremlu, např. již v březnu vyhlásil, že Sovětský svaz akceptuje účast sjednoceného Německa v Severoatlantické alianci, zatímco ministr obrany Dmitrij Jazov se v květnu vyslovoval ještě ostře proti. 18. května 1990 však oba německé státy uzavřely Státní smlouvu, která stanovila základní parametry jejich ekonomické a měnové unie.

Souběžně s procesem sjednocování Německa nabízel Bonn Moskvě velké ekonomické výhody, kterými chtěl oslabit její odpor vůči sjednocení. K definitivní dohodě došlo v červenci 1990 za Kohlovy návštěvy Stavropolu. Gorbačov vyslovil souhlas s tím, že sjednocené Německo zůstane v NATO a že Sovětský svaz do roku 1994 stáhne svá vojska z východního Německa. SRN se naproti tomu zavázala, že sníží početní stavy své armády na nejvýše 370 tisíc mužů a že poskytne Moskvě ekonomické vyrovnání a pomoc a bude financovat repatriaci sovětských vojsk stahovaných z německého území. Jednalo se o téměř 400 tisíc vojáků a obrovská kvanta techniky. Celkové náklady SRN dosáhly výše 60,1 miliardy marek.

Zdá, že nejdůležitější lekcí revolucí roku 1989 byl nejen neúspěch experimentu se socialismem a komunismem, vznik nové politické situace ve

střední a jihovýchodní Evropě, ale také opětovné potvrzení faktu, že nezbytným předpokladem jakýchkoliv změn ve střední a východní Evropě byla změna politiky Moskvy. Gorbačovovo rozhodnutí „vzdát“ se východní Evropy bylo nečekané a „originální“, i když sovětskou vnitropolitickou scénu silně traumatizovalo. Zde však probíhaly události, které „ztrátu“ sovětského bloku rychle zastínily. Gorbačovova sláva a autorita v zahraničí dosáhly vrcholu a Západ prožíval vlny gorbymánie. Jeho postavení uvnitř Sovětského svazu se však valem hroutilo.

Gorbačovova éra (1985–1991)

Cesta k revoluci

Celkem oprávněně se říká, že pokud byl Lenin otcem a tvůrcem sovětského státu, pak Gorbačov se stal jeho hrobníkem, i když ironicky hledal zprvu cestu k nápravě v návratu k tzv. leninským principům. Jeho zvolení do čela komunistické strany znamenalo dramatický mocenský posun od staré k mladší generaci. V době, kdy se stal generálním tajemníkem, bylo Michailu Sergejevičovi Gorbačovovi 54 roků. Narodil se v roce 1931 ve Stavropolu v podhůří Kavkazu, kde také zažil válku. V Moskvě vystudoval práva a poté, opět ve svém rodném městě, rychle postupoval po žebříčku stranických funkcí. V roce 1966 se stal předsedou stavropolské městské organizace komunistické strany a o čtyři roky později celé oblasti. Jeho aktivita zaujala Andropovova, který ho v roce 1978 „povolal“ do Moskvy, kde se již o dva roky později stal členem politbyra.

Gorbačov byl umírněný reformátor, snažící se napravit, oživit a poněkud liberalizovat strnulý sovětský systém, aniž by ho však zásadnějším způsobem změnil. Neměl však jasné představy o reformách, jejich posloupnosti a hloubce, takže jeho zásahy do systému přerostly v revoluci a uvolnily síly, které ho nakonec zničily. V první fázi reformu, od nástupu k moci v březnu 1985 zhruba do poloviny roku 1986, prosazoval Gorbačov relativně opatrná opatření. Důraz kladl především na ekonomiku a již v dubnu 1985 volal po „urychlení“ ekonomického vývoje. Současně zahájil i nepopulární tažení proti alkoholu. Důraz byl v duchu Andropovových pokusů kladen na disciplínu a efektivitu.

Záhy se však přesvědčil, že zkosnatělému stranickému i státnímu aparátu jsou lhostejné veškeré problémy, že systém je příliš centralizovaný, informace a údaje jsou systematicky falšovány a byrokracie naprosto ignoruje hluboké ekonomické potíže. Proto se pokusil prosadit větší otevřenost, hovořil již o systémové povaze problémů a nutnosti prohloubit tzv. socialistic-

Tab. 82 – Životní úroveň v Sovětském svazu před zahájením přestavby (údaje k roku 1986)

republika	produkce spotřebního zboží na hlavu v rublech	dětská úmrtnost (na 1 000 porodů do 1. roku života)	obytná plocha na hlavu (v m ²)
RSFSR	1 052	19,3	15,2
Ukrajina	1 133	14,8	16,8
Bělorusko	1 550	13,4	16,3
Moldávie	1 264	26,4	16,8
Litva	1 993	11,6	17,8
Lotyšsko	2 371	13,0	18,9
Estonsko	2 312	16,0	20,3
Gruzie	1 056	25,5	17,6
Ázerbájdžán	635	30,5	10,5
Arménie	1 190	23,6	13,7
Uzbekistán	462	46,2	11,0
Kazachstán	561	29,0	13,0
Kyrgyzstán	607	38,2	11,3
Tádžikistán	489	46,7	8,7
Turkmenistán	312	58,2	10,2

Zdroj: Rywkin M., *Moscow's Lost Empire*, Armonk, London 1994, s. 151

kou demokracii. Byl přesvědčen, že urychlení ekonomického rozvoje vyžaduje informovanější a svobodnější obyvatelstvo, a proto začal odhalovat paletu základních problémů systému. Větší otevřenost, *glasnost* (rusky zveřejnění, veřejné projednávání), mu současně sloužila jako jeden z hlavních nástrojů, jichž používal, ovšem nepříliš úspěšně, k oslabení odporu byrokracie. Prosazením *glasnosti* však otevřel pověstnou Pandořinu skříňku.

Pro své reformní úsilí potřeboval jednak spolupracovníky, jednak získat větší podporu uvnitř KSSS. Měsíc po převzetí funkce jmenoval tři nové členy politbyra: Jegora Ligačova, Nikolaje Ryzkova a Viktora M. Čebrikova (šéfa KGB). Krátce na to jmenoval ministrem zahraničních věcí prvního tajemníka KS Gruzie Eduarda Ševardnadzeho, zatímco dosud vlivný Andrej Gromyko byl odsunut do prestižní funkce hlavy státu, předsedy Nejvyššího sovětu SSSR, avšak již bez faktického vlivu. Předsedou vlády se stal N. Ryzkov a koncem roku 1985 Gorbačov povolal z uralského Sverdlovsk (dnes pět Jekatěrinburg) Borise Jelcina, který se v prosinci téhož roku stal předsedou mimořádně důležitě moskevské stranické organizace. Zbytek stranické pyramidy na nižších úrovních a masa 19 miliónů členů strany se postupně rozdělila na stoupence a odpůrce reformem.

Základní problém však spočíval v tom, že Gorbačov potřeboval vyvést

z letargie obrovské masy byrokracie a přimět ji, aby prováděla politiku zaměřenou v konečných důsledcích proti jejím vlastním zájmům. Sovětský svaz se od přelomu 70. a 80. let nacházel ve stadiu systémové krize. Ekonomicky stagnoval a rychle zaostával za vyspělými zeměmi. Ignorování ekologie vedlo ve velkých městech a zvláště průmyslových oblastech k devastaci přírody a zhoršení životního prostředí. Nízké výkony ekonomiky pak nejenže nekryly požadavky obyvatelstva, ale již neposkytovaly stabilnější základnu pro financování sociální sféry, zdravotnictví, školství apod. To se projeвило v poklesu životní úrovně, zhoršování zdravotního stavu lidí a ve zkracující se délce života.

V politickém ohledu byla země ovládána formálně systémem jedné politické strany, který represivními nástroji potlačoval stoupence jiných názorů i nacionalismus národů tvořících Sovětský svaz. Moc však byla reálně v rukách byrokratických aparátů, rozdělených na všech úrovních na soupeřící klíky. Rychle se šířila korupce, nepotismus, ale také alkoholismus, drogy a další sociopatologické jevy. Celá země byla ve stavu stagnace, strnulosti a apatie.

Na 27. sjezdu KSSS v únoru 1986 začal Gorbačov již hovořit o potřebě hlubokých reformem (*perestrojka*) a nutnosti posílit „socialistickou demokracii“. Útočil na brežněvismus, netečnost byrokratických aparátů, volal po inovaci řízení ekonomiky, aniž by však specifikoval podrobnosti. Omezenou povahu jeho tehdejších představ naznačuje, že se vyhnul zmínce o radikálnějších maďarských a čínských ekonomických reformách. Několik měsíců před tím ostatně výslovně odmítl jak jugoslávský model socialismu, tak čínské ekonomické reformy. Východisko hledal v návratu k tzv. leninským principům, očistění ideologie i praxe od nánosů a deformací stalinismu a brežněvismu. Nejprve byl tedy identifikován viník v podobě stalinistického systému a Brežněvovy „éry stagnace“, za nichž došlo k deformacím socialismu. Řešením měl být proto v této fázi návrat k „čistým“ leninským hodnotám. Pod tlakem reality byl však nucen rychle přehodnocovat svoje postoje. Sjezd přijal také nový program KSSS, který jen opatrně hovořil o systematickém a komplexním zlepšování socialismu.

V době sjezdu se již začalo rýsovat rozdělení KSSS na reformní a konzervativní křídlo, avšak Gorbačovův styl vládnutí nebyl konfrontační. V cizině budily pozornost jeho zřejmá inteligence a šarm, ale posléze hlavně nová zahraniční politika. Ve vnitřní politice se snažil cestou kompromisů udržet formálně jednotnou komunistickou stranu jako politickou koalici, zahrnující reformátory i konzervativce. To vedlo ovšem k lavírování mezi jednotlivými proudy, k zastávání nejednoznačných postojů, což mu odcizovalo jak reformátory, tak veřejnost, která změny vítala. Hledání kompromisů však často znamenalo odklady nutných rozhodnutí a podřizování se tlaku aktuálních problémů.

Nejprve však přišla krize. 26. dubna 1986 došlo v důsledku naprostého diletantismu k explozi reaktoru jaderné elektrárny v ukrajinském Černobyli. Do ovzduší se dostaly radioaktivní látky, které zamořily široké okolí elektrárny, pronikly nad Bělorusko a zasáhly velkou část Evropy. Bezprostředně zahynulo asi 30 lidí, několik stovek muselo být hospitalizováno a více než 40 000 obyvatel evakuováno ze zamořených oblastí. Náklady na záchranné akce a zajištění zničeného bloku byly obrovské a těžce dopadly na stagnující ekonomiku. Závažnější však bylo to, že katastrofa narušila důvěryhodnost Gorbačovova režimu. Sovětské úřady se nejprve podle starého zvyku pokoušely katastrofu zamlčet, a přiznaly ji až po několika dnech, plných divokých pověstí. Pak ale nastal opačný extrém a Černobyl naprosto „okupoval“ pozornost sovětských i zahraničních sdělovacích prostředků. Důsledky Černobyli po necelých třech letech, 8. prosince 1988, ještě znásobilo ničivé zemětřesení v Arménii, které zahubilo více než 25 000 lidí.

Z dlouhodobějšího hlediska byl důležitý pokles cen ropy a zemního plynu na světových trzích, který měl pro sovětskou ekonomiku velmi negativní důsledky. Sovětský svaz dosud těžil z vysokých cen, které mu dovozovaly financovat dovozy velkého množství obilí. Po poklesu cen si však musel na tyto a další importy půjčovat, takže prudce rostlo zahraniční zadlužení země a současně sovětské klienti ve Třetím světě (Libye, Sýrie, africké země, aj.) přestávali splácet dřívější půjčky. Ekonomika SSSR stagnovala a nic na tom nezměnila skutečnost, že v první polovině 1986 vzrostla průmyslová výroba o 5,6 %, produktivita práce o 5,2 % a že dokonce i zemědělství vykazovalo jisté známky zlepšení. To však byly jen krátkodobé trendy.

O radikální reformy se Gorbačov znovu pokusil po 25. sjezdu KSSS v únoru 1986. Na zasedání ústředního výboru v červnu 1986 kritizoval konzervativní síly za blokování reformem a v září téhož roku v průběhu návštěvy v Krasnojarsku zdůraznil, že jeho hlavní prioritou je demokratizace sovětské společnosti. Tlak konzervativního křídla a byrokracie byl však tak silný, že Gorbačov ještě v únoru 1987 přiznával obavy, zda zcela nezastaví reformy. Gorbačovův větší příklon k demokratizaci a „glasnosti“ byl logickou a účelovou reakcí na pasivní i aktivní odpor konzervativců. Proto vyměňoval tisíce stranických i státních funkcionářů. V květnu 1986 proběhla reorganizace ministerstva zahraničních věcí, v létě 1986 byli do čela několika hlavních celosvazových novin jmenováni liberální šéfredaktoři. Do samotného ústředního výboru přicházeli stále rychlejším tempem reformátoři, např. Vadim A. Medveděv, který dostal pod kontrolu důležitou oblast vztahů s východoevropskými zeměmi. Bez ohledu na čistky a výměny si však konzervativci, seskupení nyní kolem J. Ligačova, uchovávali velmi významné pozice. Ligačov sám byl stoupencem velmi omezených změn, které by plně zachovaly monopol KSSS. Jeho postoje tak zůstaly na úrovni představ z prvních měsíců Gorbačovovy éry.

Současně se Gorbačov pokoušel získat podporu inteligence a veřejnosti zdůrazňováním rozdílu mezi vedením strany a lidmi, kteří si přejí změny, a byrokracií ministerstev i komunistické strany, která odmítá transformaci a ztrátu svých privilegií. Podtrhoval, že byrokracie se nevzdá bez odporu a pokusí se „obklopit“ perestrojku krunýřem starých dogmat a stereotypů a zničit její „novátorství a revoluční obsah“. Na plénu ÚV KSSS v lednu 1987 Gorbačov zdůrazňoval: „Někteří soudruzi si nedovedou představit, že demokratizace není jen heslem, nýbrž že tvoří samotnou podstatu přestavby... Nesmíme ustupovat a ani nemáme kam ustoupit“.

Vzhledem k tomu, že podstata reformu mířila proti stranickému aparátu, pokoušel se nomenklaturu přesvědčit o nutnosti zavést tajné volby do stranických výborů s větším počtem kandidátů na jedno místo – samozřejmě marně. Jelikož Gorbačov neměl v ústředním výboru jasnou většinu, pokoušel se problémy stále častěji „obcházet“ tím, že se obracel bezprostředně na veřejnost a chtěl ji využít jako prostředku nátlaku na konzervativce. Z tohoto důvodu byl například jeho závěrečný projev na plénu ÚV KSSS přenášen televizí, což na sovětské poměry představovalo zcela nezvyklý krok. V tomto projevu Gorbačov mj. sdělil, že se ústřední výbor rozhodl pro svolání stranické konference, která by projednala „další demokratizaci strany a celé společnosti.“

Oficiální Gorbačovovou politikou byl tehdy stále ještě návrat k čistým leninským ideálům a potřeba obnovit ekonomickou dynamiku, takže se rozebírala možnost návratu k jakési modernizované formě NEPu z 20. let. Gorbačov sám navrhl zavedení samofinancování každého podniku, kdy namísto striktního ústředního plánování měly mít podniky volnost při uzavírání kontraktů se státem i mezi sebou navzájem. Podle těchto předpokladů měly být posléze nastoleny reálné ceny a zaveden nový finanční systém. V souvislosti s ekonomickými diskusemi se intenzivně studoval nejen NEP, ale také jeho konec a nástup Staliny diktatury.

Komunistická strana se již v této době definitivně rozdělila. Na jednom krajním křídle stáli radikální reformátoři, kteří otevřeně kritizovali privilegia stranického aparátu a požadovali rychlejší a hlubší demokratizaci. V ruské společnosti získával na popularitě právě Jelcin, ať již svými osobními vlastnostmi či tím, že do úřadu jezdil městskou dopravou, čímž se radikálně odlišoval od svých „limuzinových“ kolegů. Rychle vstoupil do povědomí jako upřímný a přímý politik, který hovoří s lidem a poslouchá jeho názory. Na druhé straně stál Ligačov, který se snažil reformy brzdit a omezit je na opatření Andropovova typu. Z pohledu stranického byrokrata se celkem oprávněně obával důsledků, plynoucích z aktivizace společnosti a oslabení stranické kontroly nad ní. Ligačova znepokojovala exploze kritiky a prvků „maloburžoazní a buržoazní kultury“ v sovětské společnosti. On a jeho stoupenci se stavěli proti nesystematickým a improvizovaným reformám i větší

demokratizaci. V srpnu 1987, když byl Gorbačov na dovolené na Krymu, on a šéf KGB V. Čebrikov, odsoudili požadavky na zavedení tzv. socialistického pluralismu a obhajovali Stalinovu kolektivizaci zemědělství. Zdá se, že jejich cílem bylo vytyčit hranice, které Gorbačov neměl ve významném projevu k 70. výročí bolševické revoluce v listopadu 1987 překročit.

Napětí ve straně poprvé eskalovalo na podzim 1987. Jelcin se jako předseda moskevské stranické organizace dostal do velmi ostrého konfliktu s Ligačovem, který odmítal jeho útoky na privilegia stranických funkcionářů a vůbec celou Jelcinovu populistickou politiku. Úspěšně také odrážel jeho pokusy odstranit některé úředníky. Jelcin se proto poněkud sebevražedně obrátil na ústřední výbor a varoval Gorbačova, že boj o uchování politické stability povede ke stagnaci, tedy ke stavu, jehož bylo dosaženo za Brežněvovy éry, ostatně označované za „období stagnace“ (*zastoj*). Gorbačov žádal Jelcina, aby na plénu ÚV neútočil na Ligačova, ale impulsivní Jelcin podrobil kritice celé nejvyšší stranické vedení za jeho neschopnost dokončit perestrojku i za přetrvávající praxi „pochlebovat generálnímu tajemníkovi“. Vysloužil si proto kritiku nejen Gorbačova samého, ale také dalších reformátorů, Alexandra Jakovleva či E. Ševardnadzeho. Ztratil jejich podporu a byl odvolán jak z politbyra, tak z vedení moskevské stranické organizace. Dostal však funkci na ministerstvu výstavby a mohl zůstat i nadále v Moskvě. Jelcinův odchod sice dočasně oslabil radikální proud stoupců perestrojky, ale současně poskytl sesazenému moskevskému tajemníkovi charisma mučedníka a stoupence radikálních změn a posílil jeho politický vliv.

Situace se zdánlivě posunula ve prospěch konzervativního křídla, k němuž se na plénu přiklonil i Gorbačov. Ligačov krátce na to za návštěvy v Paříži ostatně dával najevo, že je to on, a nikoliv Gorbačov, kdo řídí sekretariát ÚV KSSS a že Sovětský svaz fakticky ovládá duumvirát. Konzervativci využívali k tlaku na Gorbačova také šířící se etnické nepokoje, které zachvacovaly neruské oblasti Sovětského svazu.

Uvolnění kontroly za perestrojky se projevil rychlým růstem nacionalismu a etnických nepokojů. Jedny z prvních vypukly v Alma Atě a dalších kazachských městech poté, co byl v prosinci 1986 sesazen první tajemník KS Kazachstánu Dinmuchammad Kunajev, následně obviněný z korupce a nahrazený novým tajemníkem ruského původu. Daleko závažnější byl však krvavý konflikt v Náhorním Karabachu, který vypukl počátkem roku 1988 a zakrátko se změnil v téměř regulérní válku mezi Arménii a Ázerbájdžánem. Konzervativci využívali etnických konfliktů ke kritice Gorbačovovy politiky a k požadavkům na zastavení demokratizace a glasnosti, které vedou k oslabení kontroly nad zemí.

Gorbačovova politika byla plná rozporů. Již samotná nutnost použít demokratizace a glasnosti jako nástroje k prosazení reformy byla vysoce riskantní. Uvolnění kontroly nad společností umožnilo stále otevřenější vystupová-

ni a střetávání nejrůznějších skupin, od levičáků až po vysloveně fašizující síly. Jak se Gorbačov pokoušel změnit zemi reformami „shora“ a jak přitom slábla ústřední moc státu a strany, uvolňoval se prostor pro hnutí a elity na úrovni republik a regionů, kde posilovaly svůj vliv. Reformátoři současně vzbudili velké politické a sociálně ekonomické naděje, které však nemohli splnit. Chtěli zreformovat byrokraci, ale současně na ni záviseli. Vzhledem k množství nejrůznějších tlaků se tak Gorbačovova politika vyvíjela jako příležitostná reakce na tyto tlaky. Pod jejich vlivem měnil sovětský vůdce priority a důraz, kolísal. Klasický byl v tomto ohledu jeho již zmíněný projev k 70. výročí Říjnové revoluce v listopadu 1987. Vyhnul se v něm ožehavé otázce morální rehabilitace obětí protistalinské opozice z 20. let a ocenil Stalinovu „revoluci shora“, i když odsoudil zločiny stalinismu. Žonglování mu odcizovalo radikálnější směry ve straně a inteligenci a vyvolalo pochybnosti o jeho odhodlání dále pokračovat v reformě. Nicméně již dosažený stupeň demokratizace a glasnosti vedl k tomu, že komunistická strana začala ztrácet ideologické, sociální a politické odůvodnění své oprávněnosti vládnout.

Nové myšlení a konec studené války.

Jestliže Gorbačovova vnitřní politika nepřinášela předpokládané výsledky, pak na zahraničně politickém poli zaznamenal, alespoň z pohledu Západu, vynikající úspěchy. Jeho tzv. nové myšlení bylo založeno na předpokladu, že Sovětský svaz musí v řadě oblastí ustoupit, aby bylo možné provést vnitropolitické a ekonomické reformy. Spolu s ministrem zahraničních věcí E. Ševardnadzem proto několikrát zdůrazňovali podřízenost zahraniční politiky vnitropolitickým potřebám. Zahraniční politika měla pouze vytvořit příhodné vnější podmínky pro ekonomický rozvoj. Snížení mezinárodního napětí by umožnilo omezit zbrojení, které znamenalo pro sovětské hospodářství mimořádnou zátěž. Totéž se týkalo řady regionálních konfliktů ve Třetím světě, ve kterých Sovětský svaz podporoval své klienty či přímo vedl válku. Uvolnění by otevřelo cestu i pro zahraniční obchod, zpřístupnilo půjčky a umožnilo případné investice na sovětském trhu.

Tradiční chápání národní bezpečnosti je založeno na předpokladu, že každý národ a stát musí s využitím svých zdrojů a zdrojů svých spojenců dosáhnout takové vojenské, ekonomické a politické síly, která by byla dostatečná k odražení současných i potenciálních hrozeb jeho bezpečnosti. Klíčovým problémem této koncepce je otázka „kolik zdrojů a jaká síla je dostatečná“. Hledání této dostatečné úrovně pak tradičně vedlo ke zbrojním závodům, neboť na opatření jedné strany reagovala strana druhá více či méně adekvátním způsobem, aniž by se zásadním způsobem změnil poměr sil. Pouze se posunul na kvantitativně i kvalitativně vyšší úroveň.

Při hledání alternativních koncepcí bezpečnosti se Gorbačov a reformátoři nechali inspirovat závěry Palmeho komise (nezávislá, tzv. Palmeho komise, vznikla koncem 70. let z iniciativy švédského politika Olofa Palmeho k výzkumu otázek posílení bezpečnosti světa a problematiky odzbrojení). Gorbačov proto zdůraznil nutnost „vzájemné bezpečnosti“ jako protikladu bezpečnosti jediného státu. Koncepce vycházela z předpokladu, že stabilní a účinné bezpečnosti nemůže být v jaderném věku dosaženo jednostranným odstrašením. Jedinou cestou, jak se dostat ze „zajetí“ zbrojních závodů, je změna ve vztazích mezi mocnostmi a jejich co nejširší spolupráce. Od prvních dnů ve svém úřadě se proto Gorbačov, později i Ševardnadze a další vy-

M. Gorbačov a americký prezident R. Reagan na setkání v Ženevě v roce 1985

slovovali pro zastavení závodů ve zbrojení, omezení vývoje nových jaderných zbraní, a zákazu jejich rozmisťování v kosmickém prostoru. Jejich názory však nesdílela celá sovětská elita, a zvláště citlivé na ně byly armádní kruhy.

Již v listopadu 1985 se Gorbačov překvapivě setkal v Ženevě s konzervativním, antikomunistickým americkým prezidentem Reaganem, pro něhož byl Sovětský svaz až dosud jen „říší zla“. Oba předáci vydali prohlášení, v němž potvrdili názor, že jadernou válku není možné vyhrát. Vztahy obou zemí však zůstávaly ještě chladné. Ukazovalo se však, že další kolo ve zbrojení, Reaganův ambiciózní program Strategické obranné iniciativy (SDI, tzv. Hvězdné války), bude mít jednak značné zpoždění a vyžádá si mimořádné

náklady, pokud jeho zavedení bylo vůbec tehdy reálné. Americká politika proto stále více hodnotila SDI i ve světle možné kontroly zbrojení, nemluvě o kontroverzi, kterou projekt SDI vyvolal mezi západními spojenci (SDI měla poskytnout ochranu proti sovětským jaderným raketám Spojeným státům, nikoli však Západní Evropě, a tak fakticky otázku společné obrany Západu rozdělit). Spojené státy navíc předpokládaly, že samotná existence programu bude nutit Sovětský svaz k přijetí nákladných protipatření. Stoupenčí SDI později tvrdili, že program přispěl také k dalšímu ekonomickému oslabení Sovětského svazu. Dnes se spíše ukazuje, že jeho dopady a vlastní výsledky byly silně nadsazené. Americký zbrojní nátlak i konkrétní programy mohly s tak výraznou razancí působit proto, že v předešlém období *détente* se Sovětský svaz stával ekonomicky, finančně a technologicky závislým na Západu. Závislost znamenala svého druhu otevření se vůči vnějšímu světu a na to sovětský systém, který svou sílu čerpal především z vlastní uzavřenosti a vlastních rozvojových zdrojů, doplatil. Když se tyto zdroje zhroutily a údržba byla možná jen prostřednictvím zmíněné závislosti, technologicky náročné zbrojní programy typu SDI rozpad sovětského systému urychlily.

Tab. 83 – Vojenské výdaje USA, NATO, SSSR, Varšavské smlouvy a Číny v letech 1980–1985 (miliardy dolarů v cenách roku 1980)

země/blok	1980	1981	1982	1983	1984	1985
USA	144,0	153,9	167,7	179,7	188,0	204,9
NATO	256,3	267,0	283,8	298,8	308,1	327,7
SSSR	131,8	133,8	135,8	137,9	142,0	146,2
Varšavská smlouva	144,3	146,5	149,0	151,0	155,3	160,1
Čína	42,7	34,9	36,4	34,5	33,9	30,0

Zdroj: Bulletin of Peace Proposals, vol. 7, 1986, s. 230. Cit. podle Wojciech Roszkowski, Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku, Warszawa 1997, s. 313

Gorbačov sám na SDI vojensky nijak výrazně nereagoval, i když ho tato americká iniciativa nepochybně nutila k hledání cest k politické dohodě. Americký program se pokoušel podkopat levnějšími politickými kroky, mj. stálým prosazováním snížení počtů jaderných zbraní. Sovětská strana také velmi dlouho trvala na tom, že zastavení SDI je předpokladem k uzavření dohod o omezení strategických jaderných zbraní. Častý argument, že Reaganova politika vedla k ukončení studené války a způsobila zhroucení Sovětského svazu je tedy přinejmenším silně diskutabilní. Sovětský svaz se zhroutil pod tíhou působení komplexu vlastních problémů a rozporů, v nichž ovšem dlouhodobé intenzivní zbrojení, zcela nepřiměřené vnitřním problémům, hrálo svoji významnou roli.

Oba politici, kteří se osobně velmi sblížili, se opět setkali v říjnu 1986 v islandském Reykjavíku. Gorbačov zde předložil překvapenému Reaganovi ambiciózní návrh plánu na 50 % snížení stavů jaderných zbraní v průběhu příštích 5 roků. Dalším návrhem bylo zavedení desetiletého moratoria na rozmístování zbraní v kosmickém prostoru, které mířilo proti SDI. Reagan sice své poradce a spojence šokoval tím, že návrhy akceptoval, rozhovory však vzápětí selhaly opět kvůli SDI, kterou Sověti chtěli za každou cenu zablokovat.

Gorbačov a Ševardnadze nyní stáli před dvěma úkoly. Na jedné straně museli přimět Reaganovu administrativu, aby pokračovala v procesu kontroly zbrojení. Toho dosáhli tím, že v dalších rozhovorech přestali spojovat kontrolu zbrojení, resp. otázku snížení počtů jaderných zbraní, s omezením či zastavením SDI. Na straně druhé byly v Sovětském svazu silné kruhy, pro které byl Západ, a Reaganovy Spojené státy zvláště „válkychtivými imperialistickými silami“ a které proto hleděly na Gorbačovovy zahraničně politické aktivity jen se špatně skrývanou nevolí. Východiskem z této situace se kromě personálních přesunů stalo postupné formulování nové zahraničně politické koncepce Sovětského svazu obsažené v tzv. novém myšlení. Místo tradičního třídního pohledu na svět, rozdělený na dva nepřátelské tábory (socialistický a kapitalistický), zdůrazňovalo nové myšlení naopak všelidské zájmy. Mírové soužití přestalo být považováno za pouhou specifickou formu třídního boje a nastoupilo zdůrazňování globálních zájmů, včetně společných globálních problémů lidstva.

Odůvodnění nové politiky hledal Gorbačov logicky opět u Lenina, jehož spisy byly v nové, „kritické“ edici opět vydávány. Šlo však o zjevnou ideologickou revizi podstaty leninismu. Kapitalismus již nebyl hodnocen jako „zahnívající a rozkládající se“, ale jako životaschopný systém s dostatečnými vnitřními vývojovými rezervami a zdroji. Mírové soužití a spolupráce obou systémů se měla rozšířit, na rozdíl od dřívějších představ, i na oblast ideologie. Gorbačov přitom věřil, že zreformovaný sovětský systém prokáže svoji životaschopnost a přitažlivost.

V bezpečnostní oblasti nové myšlení zdůrazňovalo, že všechny státy sice mají své specifické zájmy, avšak rozdíly mezi socialismem a kapitalismem nevylučují jejich vzájemnou spolupráci. Neměly by se proto uchýlovat k použití síly ani k hrozbám použití síly, nýbrž naopak respektovat suverenitu a nezávislost všech ostatních, což bylo v konečné instanci vztaheno dokonce i na země sovětského bloku. Ve vojenské sféře se „nové myšlení“ projevilo přijetím doktríny tzv. rozumné dostatečnosti, na jejímž základě Gorbačov v prosinci 1988 oznámil snížení sovětských ozbrojených sil o půl miliónů vojáků s tím, že charakter divízi v evropské části SSSR bude změněn z útočných na obranné.

Hlavní principy Gorbačovova nového myšlení by se daly shrnout do několika bodů:

1. Použití síly a geopolitické expanze, tj. získávání dalších a dalších klientů ve snaze prosadit sovětský vliv v celosvětovém měřítku, jsou zastaralými metodami mezinárodních vztahů. Jsou současně velmi nákladné a mají velký retardační vliv na sociálně ekonomický stav Sovětského svazu.
2. Mezinárodní postavení a síla států jsou dány kvalitativními, nikoliv kvantitativními faktory, např. efektivitou politického systému, výkonností ekonomiky, schopností adaptace na prudký rozmach vědeckotechnického vývoje.
3. Důležitými faktory mezinárodního vlivu států jsou vnitřní kvalita a „zdroje“ národa, včetně jeho vysoké vzdělanosti, technických dovedností, ale také např. životní úroveň a styl.
4. Zájmy SSSR by měly být realizovány multilaterálním přístupem a účastí v mezinárodních organizacích. Bezpečnost státu nemůže být zajištěna výhradně vojensko technickými prostředky, nýbrž také prostředky politickými a mezinárodní spolupráci.
5. Nedůležitějšími aktéry a stabilizačními faktory mezinárodního systému jsou průmyslově vyspělé země, sdílející společný systém hodnot a norm.
6. Hlavní zdroji nestability a hrozbami světového míru jsou nacionalismus, etnické konflikty, náboženský fundamentalismus, politický extremismus, terorismus, migrace, nebezpečí agrese z Jihu, obchod se zbraněmi.

Stoupenci nové politiky došli k závěru, že efektivní vzájemnou bezpečnost musí podpořit další opatření a kroky a že k vytvoření vzájemné důvěry je tudíž nutné vyřešit také regionální konflikty. Ostatně i zde působila snaha snížit ekonomickou zátěž, kterou znamenalo pro SSSR jeho vojenské „angažmá“ v Afghánistánu, Angole, Namibii, Nikaragui, nebo také Kambo-dži. Vyřešení lokálních konfliktů se pak kladně projevilo i ve vztazích Sovětského svazu vůči Západu. Zvláštním problémem, který se vyvíjel poněkud mimo přímý vliv Sovětského svazu, byla situace na Středním východě. V Moskvě se stále více prosazoval názor, že sovětské angažování se v těchto konfliktech, motivované mocenskými, prestižními a ideologickými důvody, vede naopak k oslabování mezinárodního vlivu SSSR a ničí ho i ekonomicky. Sovětská podpora mírových řešení sice znamenala faktické opuštění dosavadních klientů, ale slibovala zlepšení vztahů se Západem a posilovala důvěryhodnost Moskvy. Klíčovou roli sehrála dohoda o stažení sovětských vojsk z Afghánistánu ze 14. dubna 1988, která stanovovala, že poslední sovětský voják opustí zemi do 15. února 1989, což se také stalo. Gorbačov tak vyprostil Sovětský svaz z jeho vlastní, velmi kruté války, v níž padlo přes 14 700 sovětských vojáků a téměř půl miliónů mužů utrpělo zranění či onemocnělo a která podle oficiálních údajů přišla na 80 miliard rublů. Nové přístupy se projeví také ve vztahu k Číně, s níž Gorbačov postupně stabi-

lizoval vztahy. Obnovení oboustranně normálních vztahů bylo formálně ohlášeno za jeho návštěvy v Pekingu v polovině května 1989.

Historickým průlomem ve velmocenských vztazích byl však summit ve Washingtonu, kde byla 17. prosince 1987 podepsána dohoda o stažení a likvidaci všech sovětských a amerických raket středního dosahu (od 500 do 5500 km) z Evropy. Dohodou tak byla zlikvidována celá jedna kategorie jaderných zbraní a jejich nosičů, rozmístěná na Starém kontinentě v posledním desetiletí. Z americké strany se jednalo mj. o rakety typu Pershing II, ze sovětské pak o známé rakety SS-20. Byla to první dohoda, která vedla ke skutečnému snížení počtu jaderných zbraní, i když bylo v jejím rámci zlikvidováno jen asi 3–5 % tehdejšího jaderného potenciálu. Dohoda byla považována za začátek konce studené války. Gorbačovova cesta do Spojených států se pro něj osobně stala velkým triumfem a na Západě se začal šířit malý „kultík osobnosti“ v podobě tzv. gorbymánie.

Reformátoři v Moskvě chápali smlouvu z prosince 1987 jako první velký krok k úplnému jadernému odzbrojení. Velká pružnost a aktivita sovětské zahraniční politiky v oblasti kontroly zbrojení byla do značné míry důsledkem změn subjektů formulujících zahraniční a bezpečnostní politiku. Iniciativa přecházela z ÚV KSSS a politbyra na státní orgány, zvláště na úřad samotného Gorbačova, který se 1. října 1988 stal formální hlavou státu. Výraznou roli v tomto procesu hrálo sovětské ministerstvo zahraničních věcí a osobnost samotného Ševardnadzeho, který stále zdůrazňoval nutnost demokratizace zahraniční politiky.

Poslední dva summity Gorbačova s Reaganem v Moskvě v květnu 1988 a prosinci téhož roku ve Washingtonu, kde se setkal s nově zvoleným prezidentem G. Bushem, zatím nepřinesly nové konkrétní dohody, prohloubily však osobní vztahy a vzájemnou důvěru. Když Reagan v lednu 1989 opouštěl Bílý dům, sovětský tisk oceňoval jeho schopnost opustit předchozí koncepci a vyjít vstříc nové sovětské politice. Neformální summit Gorbačova s Bushem na Maltě v prosinci 1989 pak již zúročil velkou proměnu ve vztazích mezi oběma státy a dosavadní výsledky jejich spolupráce. Konal se v době, kdy celý sovětský blok procházel bouřlivými přeměnami. Americká strana zde plně podpořila perestrojku i glasnost v Sovětském svazu, neboť oceňovala jejich pozitivní vliv na průběh odzbrojovacích jednání, na vývoj ve střední a jihovýchodní Evropě a konec konců i na samotný Sovětský svaz. Novou kvalitu sovětsko-amerických vztahů a postoje obou protagonistů prověřila irácká invaze do Kuvajtu 2. srpna 1990, kterou Sovětský svaz odsoudil. Moskva se pokusila o diplomatické zprostředkování, které by odvrátilo spojenecký zásah proti jejímu iráckému spojenci. Po jeho neúspěchu však podpořila protiútok koaličních vojsk, vedených Spojenými státy, který počátkem roku 1991 vyústil v opětovném osvobození Kuvajtu.

Nové vztahy se odrazily také v uzavření dvou důležitých smluv: smlouvy

o omezení konvenčních ozbrojených sil v Evropě (*Conventional Forces in Europe* – CFE), a zvláště dohody o omezení strategických jaderných sil (START I). První z obou dohod korunovala dlouholeté rozhovory, které probíhaly ve Vídni. Byla uzavřena mezi Varšavskou smlouvou a Severoatlantickou aliancí 11. listopadu 1990 v Paříži. Stanovovala limity na početní stavy jednotlivých druhů konvenčních ozbrojených sil paktů, členských států a jejich výzbroje v jednotlivých regionech Evropy. Dohoda START I završovala složitá jednání o omezení strategických jaderných zbraní mezi Spojenými státy a Sovětským svazem, která začala již v červnu 1982 v Ženevě. Podepsána byla za návštěvy prezidenta Bushe v Moskvě 31. července 1991. Její ustanovení, omezující počty jednotlivých druhů jaderných zbraní SSSR (resp. vzápětí již nástupnických států, Ruska, Ukrajiny, Běloruska a Kazachstánu) a Spojených států, vedla ke snížení jejich jaderných potenciálů asi o 30 %.

Ještě v době před převzetím funkce generálního tajemníka si Gorbačov uvědomoval význam západoevropské integrace a její úspěchy. Zprvu ji sice odmítal jako vzor pro uspořádání sovětského bloku, později však musel akceptovat inspirativní význam Evropských společenství (ES) pro ekonomický vývoj východní Evropy. V prvních letech prováděl vůči západní Evropě aktivní politiku, jejímž cílem bylo urovnání problémů, které způsobilo intenzivní sovětské zbrojení a vojenská opatření z let 1976–1984. Jeho velkým úspěchem bylo podpis dohody mezi ES a RVHP v červnu 1989 a dohody mezi ES a Sovětským svazem z prosince téhož roku. Definitivně tím skončil negativní a odmítavý sovětský postoj vůči západoevropské integraci. Nyní se k ní, resp. spolupráci mezi západní a východní Evropou, Gorbačov plně přihlásil. Ostatně, termín „naš společný evropský dům“, používal již od své návštěvy Velké Británie v prosinci 1984.

Radikální reformy

Počátkem roku 1988 nebyla sovětská politika již zdaleka vytvářena a určována výlučně komunistickou stranou. Stále výraznější vliv na ni vyvíjely sdělovací prostředky, kultura a inteligence, a to jak v centru, tak i v jednotlivých republikách. Vzhledem k tomu, že Gorbačov zaujímal centristické pozice, přeneslo se těžiště konfliktů v nejvyšších stranických orgánech na A. Jakovleva, který se počítal mezi radikální reformátory, a J. Ligačova. Manifestem konzervativců se stal dopis leningradské učitelky Niny Andrejevové otištěný 13. března 1988 v novinách *Sovetskaja Rossija*. Andrejevová v něm podala tak dogmatické hodnocení sovětské minulosti a stalinismu zvláště, že její vystoupení vyvolalo mezi inteligencí obavy, aby zveřejnění dopisu neznamenalo signál k zastavení glasnosti a perestrojky. Typické bylo,

že k otištění dopisu došlo, se zřejmou Ligačovovou podporou, v době Gorbačovovy návštěvy v Jugoslávii. Oficiální reakce přišla proto až od Jakovleva, který 5. dubna 1988 dopis v *Pravdě* ostře odsoudil s tím, že se jedná o pokus postupně revidovat závěry stranických orgánů. V konečném výsledku aféra oslabil Ligačova, Jakovlev se naopak stal hlavním ideologem strany, Gorbačov se odpoutal od konzervativců a přiklonil se k radikálnějším přeměnám.

Reformátoři se nicméně stále ještě pokoušeli dokázat, že stalinismus byl jen odchylkou od autentického socialismu V. I. Lenina. Kritika se však rychle vyvíjela a začala zpochybňovat i nezákladnější principy a teze marxismu-leninismu včetně Leninovy role v ruských dějinách. Jedním ze záměrů Gorbačova a reformátorů bylo zbavit komunistickou stranu přímého řízení všech běžných záležitostí a vymezit jí roli strategické instituce, která by určovala dlouhodobou orientaci země. Současně se měla vlastní strana demokratizovat zavedením tajných voleb s více kandidáty na jednu funkci, což by znamenalo konec nomenklaturního systému. Podle jejich představ přecházely pravomoci KSSS na státní administrativu, tj. na sověty, které přestávaly být jen pouhým vykonavatelem a přívěskem komunistické strany. „Převod pravomocí“ se však protahoval, což v důsledcích znamenalo oslabení řízení země. Strohé sevření ústředním plánovacím systémem uvolnila také ekonomická reforma, zvláště zákon o státním podniku, který vstoupil v platnost v lednu 1988, a zákon o družstevnictví z května téhož roku. Tyto zákony dávaly jednotlivým výrobním subjektům podstatně větší volnost v cenové a mzdové politice, při navazování kooperace atd.

Sílicí glasnost současně uvolnila prostor a umožnila vznik velkého množství neoficiálních a neformálních hnutí, klubů a spolků všech zaměření a orientací, jejich existence a činnost dále prohlubovaly proces demokratizace a posouvaly jeho hranice. V únoru 1989 se jejich počet odhadoval na 350 a patřily k nim např. nacionalistická *Pamjat*, Politický klub N. Bucharina, Konfederace anarchosyndikalistů aj. Oficiální organizace nemohly jejich aktivitě konkurovat a se zrychlujícím se tempem začaly ztrácet své členy. Například Komsomol v prvních čtyřech letech Gorbačovovy vlády ztratil 4 milióny členů. Členská základna komunistické strany byla naproti tomu relativně velice stabilní. Větší odliv členů se začal projevovat až od roku 1989, pak však do roku 1991 ztratila téměř 3 milióny členů.

Faktické zrušení cenzury po zasedání ÚV KSSS v lednu 1987 uvolnilo prostor aktivitám liberálních novin a časopisů, k čemuž vytvořily předpoklady změny ve složení jejich redakcí a jmenování nových šéfredaktorů již v roce 1986. Časopis *Novyj mir*, který se stále těšil pověsti solidního a na sovětské poměry liberálního časopisu, převzal v říjnu spisovatel Sergej Zalygin, a již před tím nastoupil v létě 1986 do ilustrovaného týdeníku *Ogoňok* Vitalij Korotič. Jegor Jakovlev převzal zase týdeník *Moskovskije novosti*.

Zásadní změny ve vydavatelské činnosti a v náplni novin a časopisů se promítly do radikálního zvýšení jejich nákladů. Náklad *Nového miru* stoupl v letech 1988–1989 až na 1,5 miliónů výtisků, *Ogoňok* vycházel v 3 miliónovém nákladu. Investigativní týdeník *Argumenty i fakty* dosáhl na vrcholu své popularity nákladu až 33 miliónů výtisků. Naproti tomu na konzervativní platformě zůstával například časopis *Naš sovremennik*, sympatizující s ruským nacionalismem, a noviny *Molodaja gvardija*, které byly oficiálním orgánem Komsomolu. V sovětském tisku se tak poprvé po desetiletích odráželo rychle se rozvíjející široké názorové spektrum sovětské společnosti.

Bylo poněkud paradoxní, ale plně pochopitelné, že se sovětská společnost

M. Gorbačov na 19. konferenci KSSS v roce 1988. Vpravo sedí A. Gromyko

a kultura této doby intenzivně obracely do minulosti, kterou nyní chtěly „objevit“, získat její pravdivý obraz a sdělit ho veřejnosti. Ve velkých nákladech se opět vydávala díla spisovatelů a filozofů ruského modernismu, jakými byl např. Vladimír Nabokov či Jevgenij Zamjatin. Konečně vyšel také v SSSR Pasternakův *Doktor Živago* a *Requiem A. Achmatovové*. Velký rozruch způsobil spisovatel Anatolij Rybakov vydáním románu *Děti Arbatu*, jehož ústředním tématem bylo opět traumatizující stalinské období a události. Po poněkud nejistých závěrečných měsících roku 1987, kdy se zdálo, že sílí pozice konzervativců, obrátily noviny a časopisy pozornost také k zveřejňování prací žijících emigrantů: Brodského, Sinjavského, Vladimíra Vojnoviče

a dalších. Tento proces dosáhl apogea v létě 1989, kdy začalo rozsáhlé vydávání prací A. Solženicyna.

Názorový kvas a obrovský příliv nových, dosud tajených informací a poznatků způsobil, že veškeré učebnice, příručky, slovníky a množství jiné literatury rázem zastaraly. Vzhledem k tomu, že se noviny a časopisy věnovaly, často ovšem konjunkturálně, historickým, politickým a filozofickým tématům, zaplňovaly do jisté míry uvolněný prostor a dočasně nahrazovaly encyklopedie.

V předvečer 19. konference KSSS, která začala 28. června 1988 (trvala do 1. července) a měla projednat otázku prohloubení perestrojky a změny v systému státních orgánů, byla nálada společnosti spíše pesimistická a rezignovaná. Konference situaci změnila. Gorbačov ji zahájil sebevědomě, i když jen asi polovina delegátů patřila ke stoupencům reformem. Při volbách delegátů se totiž ukázalo, že na lokálních a regionálních úrovních je ještě pevně zakořeněn starý zvyk posílat do Moskvy etablované stranické funkcionáře. Stranická byrokracie tedy bez ohledu na reformy svůj aparát kontrolovala.

Diskusi na konferenci však přenášela televize a ukázala jak hloubku sociálních a ekonomických problémů, tak faktické rozdělení KSSS. Gorbačov zde prosazoval striktní oddělení sovětů od komunistické strany a dále precizoval své názory. Navrhoval, aby ústřední výbor KSSS zrušil některá oddělení pro ekonomiku a její řízení plně předal státním orgánům. Současně počítal s posílením úlohy Nejvyššího sovětu, která byla dosud zcela formální. Vlastní parlament měl však být zvolen ze členů nově navrhovaného „superparlamentu“ Sjezdu lidových poslanců s 2250 poslanci. Ke Gorbačovým nejradikálnějším krokům patřil návrh, aby první tajemníci stranických organizací byli voleni v tajných volbách s více kandidáty. Stejným způsobem měla probíhat volba předsedů sovětů. Nepochybně doufal, že voličstvo zlomí odpor místní byrokracie vůči reformám. Jeho návrhy na rozšíření pravomocí volených státních orgánů na úkor stranických znamenaly politickou revoluci v sovětském systému. Hovořil ovšem k těm, které chtěl moci zbavit.

Zvláště dramatické bylo Jelcinovo vystoupení, pro něhož se konference stala příležitostí k politické rehabilitaci. Podpořil všechny Gorbačovovy návrhy, žádal svoji politickou rehabilitaci a zaútočil opět na privilegia stranické elity. Proti Jelcinovi vystoupil sarkastický Ligačov. Vzhledem k tomu, že jednání přenášela televize, jeho útoky na Jelcina mu u veřejnosti spíše ublížily, nicméně konference Jelcina odmítla formálně rehabilitovat. Jelcin však vyšel z klání politicky dále posílen.

Gorbačov se sice vzdal myšlenek na změnu složení ústředního výboru, na ostatních návrzích však trval. Chtěl, aby změny vstoupily v platnost již na podzim 1989 a aby se již na jaře příštího roku konaly příslušné volby. Vzhledem k odporu stranického aparátu využil momentu překvapení a svoji kon-

cepci ústavních změn, včetně vytvoření Sjezdu lidových poslanců, předložil konferenci až v samém závěru jednání. Delegáti ji schválili, aniž si plně uvědomili důsledky svého činu. A ty byly závažné: nová struktura státních orgánů znamenala, že komunistická strana přestávala být formálně a ve stupňující se míře i fakticky v čele změn, kde ji měl nahradit Sjezd lidových poslanců, i když ústava ji teoreticky stále zaručovala monopolní mocenské postavení v zemi. Koncem září 1988 došlo na plénu ÚV KSSS k množství personálních změn a reorganizaci sekretariátu. Stejně plénum pověřilo dohledem nad ideologií reformátora V. Medvěděva a Jakovlev převzal stranický dohled nad zahraniční politikou.

V říjnu 1988 převzal Gorbačov po odcházejícím Gromykovovi funkci hlavy státu, tj. úřad předsedy Nejvyššího sovětu SSSR. Byl tehdy patrně na vrcholu moci, popularity i vlivu. Sovětský svaz sice formálně zůstával státem jedné politické strany, KSSS však ztratila svoji absolutní moc. Ve stejné době však začaly stabilitou Sovětského svazu otrásat ekonomická krize a exploze nacionalismu.

Od reformem k rozkladu

Stagnace ekonomiky v posledních letech Brežněvovy éry byla důsledkem působení mnoha faktorů: od vyčerpání snadno dostupných zdrojů, které znemožňovalo další extenzivní růst ekonomiky, po narůstající disproporce, vyvolané direktivní ekonomickou politikou, která potlačovala veškerou iniciativu. Oficiálně bylo základem sovětské ekonomiky plánované hospodářství, ale ve skutečnosti spočívala na „naturálním směnném hospodářství“, tj. na vzájemné výměně zásob, zboží, služeb i lidských zdrojů mezi podniky. Směna byla sice formálně krytá finančními platbami mezi podniky, ty však současně zaměstnávaly tzv. zásobovače, jejichž úkolem bylo shánět po celé zemi nedostatkové zboží či suroviny. Výměnou nabízeli zboží vlastní továrny, ať již šlo zásoby či nové výrobky. Podobně fungovalo tzv. spojení města s vesnicí. Podniky navazovaly družbu s kolchozy. Dodávaly jim pracovní sílu, neboť jejich pracovníci jezdili do kolchozů na brigády, případně jim podle svých možností vycházely i jinak vstříc, a kolchozy je zásobovaly potravinami. Trh tedy v Sovětském svazu svým způsobem existoval. Byl avšak degenerovaný a degradoval na úroveň naturální směny, v níž měly peníze stále více spíše jen fiktivní funkci. Tento naturálně finanční paralelismus dodnes představuje jeden ze základních problémů a překážek převodu postsovětského hospodářského prostoru na standardní ekonomické parametry.

Již od 60., především pak od 70. let se velmi rapidně prohlubovala technologická propast mezi Sovětským svazem a Západem. Zhoršující se stav sovětské ekonomiky se projevil zvláště na komoditní skladbě exportu. V ro-

ce 1972 tvořil export ropy a zemního plynu 18 % hodnoty sovětského exportu. V roce 1984 jejich podíl vzrostl již na plných 54 %. Sovětský svaz stále více připomínal nerozvinuté země Třetího světa i tím, že 2/5 hodnoty jeho importu tvořily potraviny. Pokles cen ropy a zemního plynu na světových trzích vedl k rychlému zadlužování Sovětského svazu v zahraničí a propad příjmů z vývozu obou rozhodujících komodit znásobil i pokles jejich těžby, a tudíž také snížení jejich vývozu. Hlavně se jednalo o ropu, jejíž export jen v letech 1989–1991 klesl téměř o polovinu.

Právě stav ekonomiky byl hlavním podnětem k zahájení reformy. Zprvu se zdálo, že bude možné „oprášit“ Kosyginovy reformy z roku 1965, výsledky se ale nedostavovaly. Gorbačov musel v roce 1988 přiznat, že první dva roky reformy tím byly prakticky ztraceny, neboť on sám si neuvědomoval hloubku a rozsah krize. Situace došla totiž tak daleko, že dokonce ani samotný Gosplan již neměl představu, podle čeho ekonomika vlastně funguje. V zemi již nebyl patrně nikdo schopný pochopit a podat celkový přehled stavu hospodářství.

Ve státním rozpočtu se naopak negativně projevíly důsledky boje proti alkoholismu propadem příjmů (podle umírněných odhadů 25 miliard rublů, podle jiných až asi 50 miliard), a to v době, kdy byla první fáze reformy orientována na rozšíření a modernizaci průmyslu, což vyžadovalo velké investice, a tudíž i rozpočtové výdaje. Příjmy z alkoholu totiž tvořily v roce 1986 takřka čtvrtinu všech příjmů rozpočtu SSSR (23 %). Důsledkem těchto a dalších zásahů byl růst deficitu státního rozpočtu. Ten se tradičně pohyboval mezi 10–15 miliardami rublů (asi 2–3 % HDP) a kryly jej půjčky od státní banky. Rozpočtový deficit však v roce 1986 vzrostl na 47,9 miliard rublů, v roce 1987 na 57,1 miliard a v roce 1988 činil již plných 90,1 miliard rublů, což činilo asi 10 % HDP SSSR. V následujícím roce 1989 se pak přiblížil obrovské sumě 100 miliard rublů.

Velké rozpočtové deficity zaznamenaly přibližně ve stejné době také Spojené státy za Reaganovy a Bushovy administrativy. Dosahovaly však podstatně nižšího podílu na americkém HDP a mohly být financovány bez přílišného zvyšování inflace. Pro srovnání: podle oficiálních údajů dosahoval sovětský HDP v roce 1988 v přepočtu asi 64 % HDP Spojených států. V říjnu 1990 však Gorbačov přiznal, že skutečná hodnota činila jen asi 40 %.

Finanční krizi prohlubovaly i populistické kroky reformistů. Zákon o státním podnikání totiž zavedl jednu poněkud kuriózní změnu, opravňující zaměstnance k volbě svého ředitele. Toto opatření okamžitě a logicky vedlo k růstu mezd a platů, který často mnohonásobně převyšoval klesající tempo růstu produktivity práce. Ředitelé podniků nechtěli přijít o vysezená místa a bez ohledu na ekonomické možnosti upláceli zaměstnance vysokými příjmy, aby byli do své funkce znovu zvoleni. Navíc nově zvolený Sjezd lidových poslanců znovu schválil v roce 1990 populistické 21% zvýšení sociálních

dávek a důchodů, čímž dále prohloubil deficit státního rozpočtu a posílil růst inflace, která byla do té doby ještě relativně nízká. Ekonomickou krizi zvyrazňovaly i důsledky celkové „uvolněných“ poměrů. Moskva sice v roce 1989 zmrazila investice na stavbu 24 000 projektů, avšak bez ohledu na zoufalou snahu snížit výdaje bylo zahájeno plných 146 000 staveb, což původní snahu zcela anulovalo. V roce 1990 již Státní banka ztratila kontrolu nad množstvím peněz v oběhu. Plán na rok 1990 sice předpokládal růst o 10 miliard, ve skutečnosti množství peněz v oběhu vzrostlo o 28 miliard rublů.

Jednou z příčin finanční krize byly chyby při definování ekonomické politiky, a to především zaměření celé 12. (a vůbec poslední) pětiletky na léta 1986–1990. Stagnace Brežněvova období měla být překonána razantním zrychlením ekonomického růstu. Východiskem se měla stát modernizace průmyslu, především strojírenství, a jeho vybavení novou technologickou základnou, která ovšem vyžadovala enormní investice. Pětiletka proto předpokládala růst investic o téměř 24 %, přičemž průmyslová výroba se měla zvýšit o 25 %, zemědělská pak o 14,4 % (bez ohledu na to, že v předchozích pěti letech vzrostla jen asi o 5,5 %). Podle oficiálních údajů dosáhla ekonomika relativně příznivých výsledků v letech 1986 a 1988. Průmyslová výroba však začala od roku 1988 klesat s výjimkou výroby spotřebního zboží, zvláště předmětů dlouhodobé spotřeby, kde růst vydržel až do roku 1990. Pak se ve všeobecném chaosu začala hroutit také. V roce 1990 byly již všechny ukazatele plánu v záporných číslech a propad se zrychloval.

Podle oficiálních údajů se národní důchod SSSR v roce 1990 snížil o 4 %, průmyslová výroba klesla o 1,2 % a zemědělská o 2,3 %. Všeobecně se však soudilo, že pokles byl ve skutečnosti větší. O rok později byl kolaps ještě výraznější. Průmyslová výroba se snížila o plných 18 % a zemědělská o 17 %. K propadu výroby přispěl také zánik systému výkupu a distribuce v důsledku nacionalismu a regionalismu. Kolchozy a ostatní zemědělské podniky nebyly ochotny prodávat své produkty státu a stejně tak se jednotlivé republiky a oblasti bránily odlivu potravin a zboží do centra.

Velmi pozdě a navíc ve velice nevhodné době, přistoupila ústřední vláda k reformě cen. K 1. lednu a 1. dubnu 1991 byly podstatně zvýšeny jak maloobchodní, tak maloobchodní ceny, především u vysoce dotovaných komodit: potravin, oděvů, potřeb pro děti apod., u nichž ceny vzrostly několikanásobně. Reforma však nebyla důsledná a stát se pokoušel ještě udržet kontrolu nad cenovou hladinou. Nicméně v situaci, ve které se Sovětský svaz nacházel počátkem roku 1991, reforma posílila hlavně odstředivé tendence a přispěla k ekonomickému rozkladu Sovětského svazu.

Disproporce a „nedostatková ekonomika“ jsou „genetickou vadou“ centrálně plánovaných ekonomik. V Sovětském svazu se však tyto jevy staly velmi vážným problémem zvláště od konce 70. let, kdy se zcela vyčerpaly možnosti extenzivního růstu. Vývoj za perestrojky situaci ještě vyostřil, tak-

že v roce 1990 se již více než 1 000 druhů spotřebního zboží stěží objevilo v obchodech. Totéž začínalo platit o potravinách a potravinářském zboží. Na každou zásilku zboží do prodejen stály obrovské fronty kupujících. Ty byly sice stálou součástí sovětského způsobu života, nyní však dosahovalo plynutí časem vrcholu. Odhadovalo se, že v roce 1990 bylo tímto způsobem ztraceno řádově 30–40 miliard hodin. Úřady mimo Moskvu a velká města reagovaly na krizi v zásobování zaváděním přidělových systémů na základní zboží a mezi podniky se ještě více rozšířila primitivní naturální směna.

Občané však již nebyli ochotni trpně snášet tento osud. V roce 1989 zorganizovali velkou stávkou horníci v Kuzněcké pánvi a jejich příkladem následovali horníci v kazachstánské Karagandě, ale také v Doněcké pánvi. Další stávky se konaly v dolech u Norilsku na severu Sibíře v listopadu 1989 a v následujících letech. Všichni stávkující požadovali zvýšení mezd a zlepšení životních podmínek a svých cílů dosáhli. V absolutním protikladu k celé sovětské minulosti nebyly nyní proti nim, ani proti jejich vůdcům použity represálie. Sovětská vláda N. Ryžkova ostatně neměla jinou možnost, než se pokusit zklidnit a izolovat tuto bojovnou část dělnické třídy, a to dříve než sama otřese režimem. Zcela nepochybně měla před sebou příklad polské Solidarity. Nakonec to však byla jiná síla, která systémem nejen otřásla, ale nakonec ho úplně zničila. Tou byl nacionalismus.

„Probuzení národů“

Gorbačov zprvu přepokládal, že organizace komunistické strany si udrží vedoucí roli i na lokální úrovni a budou tu prosazovat politiku Moskvy v souladu s jejím pokynem. Hluboce se mýlil. Záhy se ukázalo, že bez ohledu na proklamovanou univerzální úlohu komunistické strany a probíhající reformy místní organizace podléhají lokální politice a prostředí. Komunistické strany v neruských republikách se již v minulosti změnil v lokální centra moci, která byla vůči Moskvě až překvapivě rezistentní. Gorbačov sice mohl vyměnit nejvyšší vedení republikových komunistických stran, na nižších stupních však stále zůstávaly staré garnitury. Totéž se týkalo vzájemně formálně i neformálně propojených státních a ekonomických struktur. Varovat ho měla jedna již zmíněná událost. V červenci 1986 Gorbačov odstranil pro korupci a neschopnost dlouholetého prvního tajemníka ÚV KS Kazachstánu D. Kunajeva, který byl původem Kazach. Jeho nástupcem se stal však Rus. Na protest vyšli do ulic Alma Aty kazašští studenti, přičemž na potlačení jejich demonstrace musela být povolána armáda. Incident se sice zatím obešel bez obětí, ukázal však citlivost národnostní otázky, která byla dosud zatlačena do pozadí. Alma Ata byla jen prvním signálem nebezpečí, vyplývajícího z nahromaděných křivd, způsobených neruským národům. Současně nazna-

čovala sílu a možnosti lokálních elit a klanů. Ty hodlaly pozice, vydobyté díky komunistickému režimu, hájit prostřednictvím nacionalismu, xenofobie a separatismu, k nimž se od původní „marxisticko-leninské“ ideologie přechylovaly bez jakýchkoliv problémů.

Obyvatelstvo Sovětského svazu se téměř rovným dílem dělilo na 145 milionů etnických Rusů a na 141,6 milionů neruského obyvatelstva. Celkově v něm žilo přes 100 národů a národností, které se lišily jazykem, kulturou, náboženstvím, historickými zkušenostmi a stály na různých stupních ekonomického a sociálního vývoje. Největšími neruskými národy byli slovanští

Tab. 84 – Vývoj národnostních skupin v SSSR, čítajících více než milion lidí, v letech 1959–1989

národnost	stav 1989 tisíce	průměrná roční míra růstu (%)			celkový pří- růstek za léta 1959–1989	
		1959–1970	1970–1979	1979–1989	intenzita růstu za léta 1959–1989	%
SSSR celkem	285 689	1,3	0,9	0,9	78 862	1,37
Rusové	145 072	1,1	0,7	0,5	30 958	1,27
Ukrajinci	44 137	0,8	0,4	0,4	6 884	1,18
Uzbekové	16 686	3,9	3,4	2,9	10 671	2,77
Bělorusové	10 030	1,2	0,5	0,6	2 117	1,27
Kazachové	8 138	3,5	2,4	2,2	4 516	2,25
Tataři	6 915	2,0	0,7	0,9	2 150	1,45
Azerbajdžánci	6 791	3,6	2,5	2,2	3 851	2,31
Arméni	4 627	2,2	1,7	1,1	1 840	1,66
Tádžikové	4 217	4,0	3,5	3,5	2 820	3,02
Gruzínci	3 983	1,7	1,1	1,1	1 291	1,48
Moldavané	3 355	1,8	1,1	1,2	1 141	1,52
Litevci	3 068	1,2	0,7	0,7	742	1,32
Turkmeni	2 718	3,8	3,2	2,9	1 716	2,71
Kirgizové	2 531	3,7	3,0	2,8	1 562	2,61
Němci	2 036	1,2	0,5	0,5	416	1,26
Čuvašové	1 839	1,3	0,4	0,5	369	1,25
Lotyšci	1 459	0,2	0,1	0,1	59	1,04
Židé	1 451	-0,5	-1,9	-2,2	-816	0,64
Baškírové	1 449	2,1	1,1	0,6	460	1,47
Mordvinci	1 154	-0,2	-0,6	-0,3	-131	0,90
Poláci	1 126	-1,5	-0,2	-0,2	-254	0,82
Estonci	1 027	0,2	0,1	0,1	38	1,04

Zdroj: Anderson Barbara, Silver B. D., Demographic Sources of the Changing Ethnic Composition of the Soviet Union, Population and Development Review, 15, 1989, No. 4, s. 611–612

Ukrajinci (více než 44 miliónů) a Bělorusové (10 miliónů) a dva muslimské národy Střední Asie, Uzbekové (17 miliónů) a Kazachové (8 miliónů). Slovanské národy tedy tvořily asi 70 % obyvatelstva SSSR, zatímco rychle rostoucí muslimské obyvatelstvo (celkem asi 55 miliónů) se podílelo na celkové populaci necelými 20 %. Národy pobaltských republik, Estonci, Lotyšové a Litevci, stejně jako národy Zakavkazska, tj. Arméni, Gruzinci a Ázerbájdžánci, se podíleli celkem jen asi 6 % na celkovém počtu obyvatel. Těchto všech šest národů ale patřilo k „nejhlasitějším“ a nejdůrazněji prosazujícím své jazykové a kulturní zájmy. K nim po uvolnění poměrů přistoupily požadavky na ekonomickou a fiskální autonomii a posléze stupňující se požadavky v politické sféře.

Reformy „shora“, kterými chtěl Gorbačov oživit ekonomiku, demokratickovat Sovětský svaz a radikálně zlepšit mezinárodní postavení země, však odstranily politické sevření společnosti a uvolnily cestu potlačovanému nacionalismu. Sovětské vedení a Gorbačov zvláště si vůbec neuvědomovali, že reformní proces povede k oživení „národnostní otázky“, a když se tak stalo, podcenili její potenciální výbušnost a důsledky. Již v roce 1988 proběhly v Pobaltí a jinde velké, nacionalisticky zaměřené demonstrace, sílila hnutí, jejichž požadavky se radikalizovaly a na území SSSR explodovaly nové národnostní konflikty.

Sovětská národnostní politika byla plná protikladů. Na jedné straně oficiálně podporovala rozvoj všech národů a národnosti, jejich kulturu a tradice, ale na straně druhé kladla mimořádný důraz na výuku ruštiny a potlačovala vše, co bylo z ideologického a politického hlediska považováno za projevy nacionalismu. Vytvářela nové národy a republiky (hlavně ve Střední Asii), které v minulosti fakticky neexistovaly (Kirgizstán, Turkmenistán), a na území republik vznikalo množství autonomních republik, oblastí okruhů atd. Naproti tomu jak přirozené, tak Moskvou podporované procesy (industrializace, rozorání celin, sociální mobilita, ale také deportace aj.) vedly k migraci Rusů a příslušníků jiných národů do méně rozvinutých oblastí, ale také např. do Pobaltí.

Migrace a vytváření národnostně pestrých oblastí a současné potlačování náboženství a národních zvyků a obyčejů způsobovaly z jedné strany rozklad národních tradic, z druhé strany stejné procesy současně vyburcovaly část příslušníků toho kterého národa k obraně a boji za záchranu vlastní národní identity před rozplynutím v amorfni sovětské společnosti a kultuře. Důležitým faktorem, zvláště u pobaltských národů, bylo vědomí vlastní národní identity a státnosti a v této souvislosti paměť také způsobu jejich začlenění do SSSR a brutální sovětizace. Jakmile Gorbačov zdůrazňoval glasnost a legalizoval demokratizaci, začal se proto stále více projevovat rozpor mezi snahami vyspělejších národů dosáhnout autonomního statutu či nezávislosti a omezení, která jim stavěl do cesty sovětský autoritářský systém. Na-

Tab. 85 – Migrace v Sovětském svazu v letech 1979–1991 (celková a ruská populace)*

republika	1979–1988		1988–1991			
	celkem	Rusové	Rusové v %	celkem	Rusové	Rusové v %
Ruská federace	1 551 606	-69 916	-	299 000	376 400	126
Ukrajina	47 774	292 334	612	271 000	142 300	53
Bělorusko	-28 231	143 904	-	-19 000	17 400	-
Moldávie	-63 917	27 765	-	-80 000	-13 500	17
Uzbekistán	-600 332	-106 290	18	-374 000	-100 300	27
Kazachstán	-858 353	-102 159	12	-273 000	-87 000	32
Kyrgyzstan	-183 826	-46 656	25	-96 000	-31 900	33
Tádžikistán	-125 482	-28 931	23	-108 000	-56 900	53
Turkmenistán	-98 976	-35 006	35	-17 000	-12 100	71
Gruzie	-79 363	-51 432	65	-209 000	-39 400	19
Ázerbájdžán	-271 774	-109 803	40	-216 000	-138 100	64
Arménie	-291 326	-22 755	8	-3 000	-19 500	650
Litva	90 836	23 815	26	-12 690	-12 425	98
Lotyšsko	97 172	37 638	39	-20 519	-9 806	48
Estonsko	48 705	42 960	88	-8 601	-5 701	66
severní pásmo**	1 743 945	498 500	29	429 190	575 459	134
jižní pásmo***	-2 509 432	-503 032	20	-1 296 000	-485 200	37

* kladná čísla označují celkový příliv lidí (Rusů), záporná odliv lidí (Rusů) z příslušné republiky

** severní pásmo zahrnuje Ruskou federaci, Ukrajinu, Bělorusko, Moldávii, Litvu, Lotyšsko a Estonsko

*** jižní pásmo zahrnuje Gruzii, Arménii, Ázerbájdžán, Kazachstán, Kyrgyzstan, Uzbekistán, Turkmenistán a Tádžikistán

Zdroj: Kaiser R. J., *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR*, Princeton 1994, s. 167

pětí přerostlo v boj jednotlivých národů za sebeurčení a kontrolu své republiky proti centru. Fakticky se tedy jednalo o odpor neruských národů proti staré sovětské imperiální nadvládě, ale také proti ruskému nacionalismu, se kterým měly společný, nikoliv však společně sdílený odpor proti sovětské federální struktuře.

Další fází bylo zakládání nacionalisticky orientovaných Lidových front především v pobaltských republikách a v Zakavkazsku. Rozhodující krok učinili litevští nacionalisté založením fronty *Sajudis* v červnu 1988 a první příklad vlivu nacionalistů pak v listopadu 1988 poskytl Nejvyšší sovět Estonska, který vyhlásil suverenitu a prioritu estonských zákonů před zákony celosvazovými. V polovině ledna následujícího roku pak Estonsko přijalo nový jazykový zákon, jenž dával těm, kteří neuměli estonsky, čtyřletou lhůtu, aby jazyk zvládli. V průběhu roku 1989 následovala estonský příklad

již většina ostatních republik. V téže době již litevští nacionalisté protestovali proti přítomnosti sovětských vojenských základen na území své republiky a místní úřady se rozhodly, že již nebudou dále považovat ruštinu za úřední jazyk.

Podobně, avšak s fatálními a drastickými následky, probíhal vývoj v zakavkazských republikách. V dubnu 1989 se v gruzínském hlavním městě Tbilisi konala mírová demonstrace na podporu požadavků dosažení národní nezávislosti. Rozehnala ji však armáda, která zabila 20 demonstrantů a stovky zranila. V sousední Arménii posílilo nacionalismus opětovné spojení s velkou arménskou diasporou v zahraničí a poněkud paradoxně také zemětřesení v prosinci 1988. V relativně nevelké vzdálenosti od epicentra zemětřesení totiž stojí jaderná elektrárna a obavy z jejího ohrožení a opakování černobylské katastrofy vyvolaly silné ekologické hnuty. Záhy v něm převládl národ nad ekologií a bylo tu další nacionalistické hnuty. Vzhledem k narůstajícímu napětí byla armáda a speciální policejní jednotky OMON vyslány do Uzbekistánu, Estonska a Lotyšska. V této době však byly nacionálně zaměřené i místní komunistické strany, na které Gorbačov tolik spoléhal. Nejdříve se to opět projevilo v Pobaltí, kde v prosinci 1989 vyhlásila místní Komunistická strana Litvy nezávislost na svazové KSSS.

Druhým typem etnických konfliktů byly spory mezi dominantním národem některých svazových republik a etnickými menšinami, které žily na jejich území. Typickým byl v tomto ohledu konflikt v Náhorním Karabachu, který plně propukl v únoru 1988. Většinové křesťanské arménské obyvatelstvo této autonomní oblasti, která byla součástí Ázerbájdžánské SSR s převážně muslimským obyvatelstvem, začalo důrazně požadovat připojení k sousední Arménské SSR. Baku se odmítlo karabašského území vzdát a střety se přenesly i na území vlastního Ázerbájdžánu, kde na místní Armény zaútočili Ázerbájdžánci. V průmyslovém Sumgaitu zahynulo ve srážkách několik Arménů. V polovině června téhož roku se konflikt vyostřil ještě tím, že Nejvyšší sovět Arménské SSR odhlasoval připojení Náhorního Karabachu k Arménii, což o dva dny později Nejvyšší sovět Ázerbájdžánu rozhodně odmítl. Obdobně se vyjádřil v červenci Nejvyšší sovět SSSR. Moskva se sice pokusila zabránit eskalaci napětí tím, že téměř na celý rok 1989 převzala Náhorní Karabach do své přímé správy, avšak rozsáhlým bojům již nemohla zabránit. Mezi dvěma sovětskými republikami pak začal ozbrojený konflikt, v němž měla nakonec převahu Arménie, která Karabach ovládla. V září 1991 vyhlásil parlament Náhorního Karabachu vytvoření nezávislé republiky. Rozpad Sovětského svazu však přenesl konflikt z vnitrosovětského rámce na úroveň mezistátních vztahů nyní již samostatných států Arménie – Ázerbájdžán a možností jeho řešení přinesly až první měsíce roku 2000.

Konflikty podobného druhu, tj. mezi většinovým a menšinovým obyvatel-

Tab. 86 – Demografický rozvoj Ruska v letech 1987–1992 (v tisících)

populace celkem	1987	1990	1991	1992
položka				
narození	2500,0	1988,9	1794,6	1587,6
úmrť	1531,6	1656,0	1690,7	1807,4
z toho novorozenci	48,5	35,1	32,5	29,2
přirozený přírůstek	968,4	332,9	103,9	-219,8
manželství	1442,6	1319,9	1277,2	1053,7
rozvody	580,1	559,9	579,9	639,2
městská populace				
narození	1769,0	1386,3	1230,5	1068,3
úmrť	1033,9	1140,6	1168,9	1254,8
z toho novorozenci	33,1	23,9	21,6	19,1
přirozený přírůstek	735,1	245,7	61,6	-186,5
manželství	1082,8	998,7	954,1	783,3
rozvody	488,1	478,9	509,2	543,5
venkovská populace				
narození	731,0	602,6	546,1	519,3
úmrť	497,7	515,4	521,8	552,6
z toho novorozenci	15,4	11,2	10,9	10,1
přirozený přírůstek	233,3	87,2	42,3	-33,3
manželství	359,8	321,2	323,1	270,4
rozvody	92,0	81,0	88,7	95,7

Zdroj: Maryaňski A., Grażyna Mróz, Zygmunt Szot, Marek Troc, Geografia gospodarcza Rosji, Warszawa 1996, s. 49–50

stvem jednotlivých republik, vedly např. ke střetům mezi Gagauzy, turkickými obyvateli Moldávie, a Moldavany, ale také slovanským, resp. ruským obyvatelstvem, a Moldavany. Podobně se v Gruzii postavili Abcházci a Osetinci proti pokusům omezení jejich autonomie. Ve Střední Asii se zprvu očekával rychlý nástup islámského fundamentalismu, avšak ukázalo se, že tradiční struktury (náboženské, regionální či klanové) byly silnější, než se předpokládalo, a zatím brání jeho většímu šíření. Národnostní složení středoasijských republik však bylo a je značně komplikované. Nebezpečnou útočnou podobu nacionalistických konfliktů tu ukázaly střety mezi Uzbecky a Kirgizy ve městě Oš v roce 1990.

Patrně nejméně očekávaným aspektem národnostní problematiky bylo posilování ruského nacionalismu, související s krizí identity ruského národa. Rozvoj ruského nacionalismu přitom výrazně stimulovala a posilovala konfrontace s protiruskými výpady neruských nacionalismů. Ruské politické špičky pak vlny obrozujícího se ruského nacionalismu využily k tažení proti

Gorbačovovi. Ani ve staré ruské říši, ani v Sovětském svazu totiž Rusové nevytvořili svůj vlastní, čistě ruský národní stát, který by vyjadřoval a hájil jen jejich národní zájmy. V carském Rusku byla národní identita do značné míry substituována imperiální ideou a sdílením pravoslavného náboženství. Ruský nacionalismus se „vybíjel“ v imperiálních výbojích, v tzv. civilizační misi Ruska apod. Ruské obyvatelstvo pak ztotožňovalo impérium se svým vlastním státem. Obdobně tomu bylo v Sovětském svazu, kde byly projevy nacionalismu potlačovány, i když byl učiněn pokus využít jich k umělému vytvoření oficiálního sovětského národa.

Ruská sovětská federativní socialistická republika (RSFSR) byla za sovětské éry nehomogenním útvarem s množstvím menšin a autonomních republik, oblastí a okruhů. Na rozdíl od ostatních neměla ani své výlučné hlavní město, které by nesplývalo s hlavním městem celého Svazu. Její instituce byly společné s celosvazovými a měly minimální pravomoci. Koncem 80. let však největší Gorbačovův rival B. Jelcin začal prosazovat koncepci suverénního ruského státu. Jeho formování bylo však na rozdíl od situace v Pobaltí a Zakavkazsku především záležitostí politických elit a intelektuálů, které ho využívali ke svým cílům, nikoliv širokých mas ruského obyvatelstva. Zatímco ruští nacionalisté obvykle ztotožňovali ruský stát s impériem, Jelcin a další demokraté však Rusko považovali za svoji mocenskou základnu v boji proti konzervativcům, ale i Gorbačovovi. Proto také Jelcin podporoval

Tab. 87 – Procentuální podíl Rusů a hlavních národností v neruských republikách v letech 1979–1989

republika	Rusové		hlavní národnost	
	1979	1989	1979	1989
Ukrajinská	21,1	22,0	73,6	72,6
Běloruská	11,9	13,2	79,4	77,8
Moldavská	12,8	12,9	63,9	64,4
Litevská	8,9	9,4	80,0	79,6
Lotyšská	32,8	34,0	53,7	52,0
Estonská	27,9	30,3	64,7	61,5
Gruzinská	7,4	6,3	68,8	70,2
Arménská	2,3	1,6	89,7	93,3
Ázerbájdžánská	7,9	5,6	78,1	82,6
Kazašská	40,8	37,8	36,0	39,7
Turkmenská	12,6	9,5	68,4	71,9
Uzbecká	10,8	8,3	68,7	71,3
Tádžická	10,4	7,6	58,8	62,2
Kirgizská	25,9	21,5	47,9	52,3

Zdroj: Andrzej Maryński, Struktura narodowościowa w ZSRR w świetle spisu z 1989 roku, in: Białowie. Przeszłość i teraźniejszość, Kraków 1993, s. 261

a povzbuzoval nacionalistická hnutí v jiných republikách a jejich snahu vymanit se z rámce SSSR. Jelcin současně využil některých přijatelných forem a směrů ruského nacionalismu k podpoře demokratů a rozšíření jejich sociální základny. Vytváření ruské státnosti bylo založeno na koncepci mnohonárodnostního státu, nikoliv unitárního ruského státu, i když nový stát přijal za své staré ruské státní symboly a vlajku.

Velké problémy vytvářela rozsáhlá skupina vzniklá „promícháním“ obyvatelstva v rámci celého Sovětského svazu. Jednalo se o lidi, kteří žili mimo území svých vlastních národních republik. V roce 1989 jich bylo na 60 milionů a téměř polovinu z nich tvořili Rusové, ale také Ukrajinci, Arméni či Židé, Tataři aj. V souvislosti s narůstáním nacionalismu a jeho některými vyhrcovanými projevy, sílil jejich strach a obavy z toho, že budou muset pod tlakem nesnášenlivého nacionalismu opustit svá dosavadní bydliště. Drtivá většina z nich se však neměla kam vrátit, a proto se nad nimi se vznášelo nebezpečí, že se z nich stanou běženci. Tito lidé proto tvořili největší část těch voličů, kteří se v březnu 1991 vyslovili pro zachování Sovětského svazu.

Oslabování moci centra a jeho schopnosti kontrolovat okrajová území vy-

Tab. 88 – Bilance migrace mezi Ruskem a svazovými republikami/nástupnickými státy SSSR za léta 1987–1992*

ruská bilance	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Arménie	8 217	10 915	8 603	1 371	4 064	11 994
Ázerbájdžánu	18 713	24 666	37 693	52 026	20 736	50 769
Běloruska	7 771	-6 128	-4 565	23 320	-4 654	-21 308
Estonka	-1 541	-800	582	3 261	4 164	21 839
Gruzie	10 871	8 710	10 802	14 503	28 748	46 226
Kazachstánu	43 036	39 970	43 930	54 568	29 526	96 619
Kyrgyzstánu	5 478	3 237	4 958	21 212	17 745	49 773
Litvy	-2 289	-1 538	1 136	5 008	4 379	11 686
Lotyšska	-4 073	-3 524	2 546	3 902	5 838	23 176
Moldávie	3 400	3 580	1 951	920	2 502	9 921
Tádžikistánu	5 370	3 788	6 698	40 284	17 559	66 670
Turkmenistánu	4 380	5 634	4 631	5 130	4 501	11 966
Ukrajiny	16 810	2 011	2 056	-4 124	-66 075	-109 981
Uzbekistánu	13 391	12 256	41 602	65 862	35 873	86 357
celkem	129 534	102 777	162 623	287 243	104 906	355 707

* Bilance představuje výsledky pohybu Rusů oběma směry, kladná čísla označují, že více lidí přišlo do Ruska z příslušné republiky, záporná pak odliv lidí z Ruska do jiné republiky.

Zdroj: Maryński A., Grażyna Mróz, Zygmunt Szot, Marek Troc, Geografia gospodarcza Rosji, Warszawa 1996, s. 73

užili nacionalisté, místní politikové a intelektuálové k získání stále většího vlivu a moci. Silný nacionalismus se rozvinul také v Moldávii, Gruzii a Arménii a do jisté míry také na Ukrajině. Zde však především v západní části země, kde žije ukrajinské obyvatelstvo, na rozdíl od východní části s převahou ruského. Se slabnoucím vlivem Moskvy a glasností původně pouze jazykové a kulturní požadavky rychle vystřídalo volání po autonomii a posléze požadování nezávislosti. Požadavky na získání nezávislosti posiloval krizový a stále se horšící stav ekonomiky Sovětského svazu. Nacionalisté, ale také řada komunistů v jednotlivých republikách věřili, že by se s ekonomickými problémy vyrovnali lépe než centrum. Zastávali názor, že cestu k ekonomické obnově a rozvoji jim uvolní pouze nezávislost. Rozpad Sovětského svazu tak svým způsobem začal v Moskvě.

Od Sjezdu lidových poslanců k poslednímu sjezdu KSSS

V roce 1989 proběhly revoluce nejen v zemích střední a východní Evropy, kde vedly k rozpadu sovětského bloku, ale zesílil také proces radikální politické demokratizace v samotném Sovětském svazu. Novou politickou éru zde zahájily volby do Sjezdu lidových poslanců z 26. března 1989. Nebyly sice ještě úplně demokratické, neboť pouze KSSS jako jediná legální politická strana rozhodovala o volebním klíči. Kandidáty ale nominovaly také společenské organizace, od odborů a Komsomolu, přes Akademii věd, po svaz filatelistů, což řadě osobností umožnilo, aby se jejich prostřednictvím dostaly na kandidátku. Výsledky voleb pak způsobily převrat. Voliči měli totiž na výběr z více kandidátů, a proto v nich například propadlo 38 provinčních tajemníků KSSS. Zvolena byla naopak řada radikálních reformátorů a bývalých disidentů, včetně Jelcina, Jurije Afanasjeva, Gavriila Popova, Anatolije Sobčaka a Andreje Sacharova. Zvolení Jelcina a Sacharova, přes odpor komunistické strany a vedení Akademie věd, jasně ukázalo prohlubující se propast mezi vládnoucími vrstvami a proreformními silami. Jelcin byl totiž zvolen jako jeden z kandidátů Moskvy, nikoliv však KSSS, nad jejímž oficiálním kandidátem zvítězil drtivou převahou. Členové komunistické strany propadli ve volbách také v pobaltských republikách. *Sajudis* získal v Litvě 31 ze 41 míst, Lidová fronta v Lotyšsku pak 25 z 29 křesel a estonská Lidová fronta 15 z 21. Vzhledem k tomu, že třetina míst z 2 250 křesel Sjezdu byla obsazena jmenováním (zbylé dvě třetiny kandidátů nominovaly regiony a organizace a poslanci byli voleni tajným hlasováním), však členové KSSS tvořili 88 % všech poslanců, i když se zdaleka nejednalo o ortodoxní komunisty.

Výsledky voleb i bouřlivá, na sovětské poměry naprosto neobvyklá

a otevřená předvolební kampaň, výrazně přispěly k mobilizaci veřejného mínění, zvláště ve velkých městech, a otevřely tak novou éru sovětské historie, předznamenávající její konec. Do čela země se dostal relativně reprezentativní orgán, který mohl projednávat a řešit tíživé sociálně ekonomické a politické problémy. Podstatné bylo také to, že se fakticky zhroutila vynucená autorita komunistické strany. Mocenský monopol KSSS nyní spočíval jen v kontrole státního aparátu a silových složek. Nemohla se již opírat o ideologický mýtus, že jen ona je povolána vést a řídit stát a společnost.

První zasedání Sjezdu lidových poslanců se konalo od 25. května do 9. června 1989. Bylo poprvé přenášeno přímými televizními přenosy, které měly elektrizující vliv na veřejnost. Když se projednávaly důležité otázky, celé továrny a úřady zastavovaly práci a sledovaly přenosy. Dosud v podstatě „odpolitizované“ obyvatelstvo prodělávalo další z úvodních lekcí nové politické výchovy.

Většina poslanců nepatřila ani k radikálním reformátorům, ani konzervativcům sovětského typu. Jednalo se většinou o různé funkcionáře ze středních vrstev stranického aparátu, úředníky, inteligenci, ředitele podniků. Celkově podporovali Gorbačova, ale jejich podpora nebyla automatická. Dřívější stranická disciplína byla již záležitostí minulosti a Gorbačov musel často vyvíjet značné úsilí, aby si udržel jejich podporu. Opět se ukázalo, že je obratným politikem. V průběhu jednání, kterým většinou předsedal, se mu podařilo zabránit rozkolu a udržet jednotu politického středu, který ho podporoval. Jeho vliv se projevil při volbách do nového Nejvyššího sovětu SSSR (542 poslanců), který měl mít zákonodárnou moc v období mezi zasedáním Sjezdu. Jelcin, který nedávno brilantně zvítězil, nyní ve volbách do Nejvyš-

Tab. 89 – Politická orientace poslanců Sjezdu lidových poslanců za Ruskou federaci dle velikosti populace města, za které byli zvoleni (březen 1990)

velikost populace největšího města ve volebním obvodu	radikálové	umírnění	konzervativní	celkem
méně než 25 000	17	29	90	136
25 000 – 49 999	40	36	91	167
50 000 – 99 999	51	42	60	153
100 000 – 199 999	24	19	24	67
200 000 – 499 999	50	30	34	114
500 000 – 999 999	52	23	17	92
nad 1 000 000	35	22	13	70
Petěrburg	27	1	2	30
Moskva	52	5	0	57

Zdroj: Hough J. F., Davidheiser Evelyn, Lehmann Susan Goodrich, The 1996 Russian Presidential Election. Washington 1996, s. 3